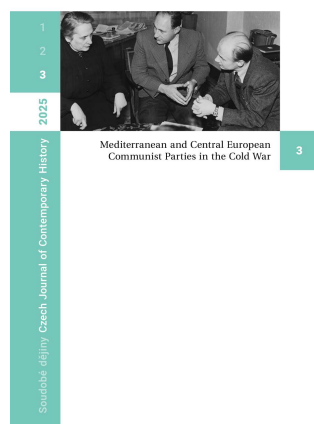

Zitierhinweis

Polišenská, Milada: Rezension über: Jan Dvořák / Adam Hradilek, Židé v Gulagu. Sovětské pracovní a zajatecké tábory za druhé světové války ve vzpomínkách židovských uprchlíků z Československa, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2017, in: Soudobé dějiny, 2020, 1, S. 151-157, DOI: 10.15463/rec.907090567

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

Recenze

Židé z Československa v sovětských lágrech

Milada Polišenská

DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu: Sovětské pracovní a zajatecké tábory za druhé světové války ve vzpomínkách židovských uprchlíků z Československa*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 293 strany, ISBN 978-80-87912-93-5.

Problematika perzekucí osob z území Československa v táborech sovětského Gulagu se mohla stát až po pádu komunismu předmětem vědeckého výzkumu a odborného zpracování. V současné době je již bibliografie vědeckých studií i memoárových titulů vydaných u nás – ať z pera domácích autorů, či v překladu – značně bohatá, přesto však je zde prostor pro další bádání a podstatné příspěvky. To je i případ recenzované publikace.

Historikové Jan Dvořák a Adam Hradilek, kteří působí v Ústavu pro studium totalitních režimů, se etablovali jako přední čeští odborníci na problematiku Gulagu.¹ Navazují přitom na práci, jejíž základní kameny zde položil profesor Slezské univerzity v Opavě Mečislav Borák,² a dále ji rozvíjejí. Jejich kniha *Židé v Gulagu*

1 Pripomeňme, že označení Gulag je zkratkou názvu *Glavnoje upravlenije lagerej* (Hlavní správa táborů). Pod tímto názvem systém vězeňských táborů v SSSR existoval v letech 1930–1960.

2 Viz BORÁK, Mečislav: *České stopy v Gulagu: Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*. Opava, Slezské zemské muzeum 2003; TÝŽ: *Moskevská pohřebiště: Češi a českoslovenští občané popravení v Moskvě v letech 1922–1953*. Opava, Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik 2013; TÝŽ a kol.: *Perzekuce občanů z území dnešní České*

je o to cennější, že se zabývá specifickou skupinou vězňů, které doposud nebyla věnována pozornost – osudy osob židovského původu z území Československa, které se za druhé světové války nestaly obětí vyhlazovací mašinerie nacistického Německa, ale ocitly se v soukolí represivního systému Sovětského svazu.

Podle zjištění Mečislava Boráka a dalších odborníků, které cituje i hodnocená práce (s. 11), v období od dvacátých do padesátých let minulého století politické represe v Sovětském svazu postihly pětadvacet tisíc československých občanů a českých krajanů žijících na sovětském území. Mezi nimi bylo i nemálo osob židovského původu. Za druhé světové války se židovské obyvatelstvo dostalo mezi mlýnské kameny nacistického holocaustu a sovětských perzekucí. Jan Dvořák s Tomášem Hradilkem výstižně uvádějí svou knihu citátem Simona Wiesenthala, který poukázal na to, že Hitler zavedl systém masové likvidace určitých kategorií osob, ale Stalin nesystematickým způsobem v důsledku vyvraždil lidí početně více.

Publikace je rozdělena tematicky do čtyř kapitol podle politicko-válečného kontextu, ve kterém se zatčení do táborů sovětského Gulagu dostali. Každá z kapitol je uvedena kratší historickou studií, po níž následují zachycené vzpomínky přeživších pamětníků. Kromě toho má kniha velmi dobře napsaný úvod, který poučeně uvádí do problematiky z obecnějšího hlediska a nekříží se s odbornými statěmi na začátku kapitol.

První část „Uprchlíci z Protektorátu Čechy a Morava“ se týká těch, kteří se po Mnichovu, a hlavně po okupaci českých zemí vydali na útěk před sílícím ohrožením, především do Polska a odtud do Sovětského svazu. Polské hranice tehdy překročilo mnoho českých obyvatel, hlavně mužů (vojáků i civilistů), z nichž se poté – zejména přičiněním generálního konzula v Krakově Vladimíra Znojenského – začaly tvořit zárodky československých vojenských jednotek v zahraničí. Ty se však před vypuknutím války nemohly jako československé ozbrojené síly v zahraničí regulérně uplatnit. Jedinou možností pro uprchlíky z protektorátu v těchto prvních měsících bylo vstoupit do francouzské Cizinecké legie, což mnozí také učinili. Až po vstupu Francie do války proti Německu v září 1939 se začaly na jejím území formovat československé jednotky. Mnozí uprchlíci z Československa, kteří se dostali do Polska a mezi nimiž bylo nemálo osob židovského původu, však zvolili (nebo neměli jinou možnost) odchod dál na východ do Sovětského svazu. Zde byli vesměs zatčeni a odsouzeni za nezákonné překročení hranice – či ještě hůře za špionáž – na tři až pět let nucených prací v Gulagu (to se týkalo i osob, o nichž pojednává druhá a třetí kapitola knihy). Některé rozsudky však byly i značně přísnější, až na patnáct let odnětí svobody. Nejmladším internovaným bylo jedenáct nebo dvanáct let, zatímco nejstarší z nich se narodil v roce 1887. Pro uprchlíky z Československa se po několika

republiky v SSSR: *Sborník studií*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003; Týž (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956): Sborník studií*. Opava, Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě 2007; Týž (ed.): *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956): Sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Národním archivem České republiky a Slezským zemským muzeem 30. listopadu 2006 v Praze*. Opava, Slezské zemské muzeum 2007.

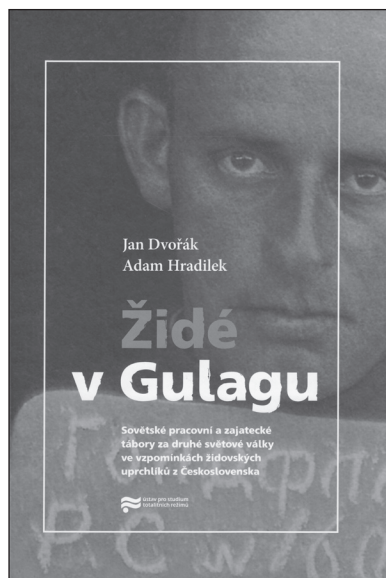
letech strávených v Gulagu stalo vysvobozením přihlášení do vznikající Svobodovy armády. Všem se to ale nepodařilo a ze vzpomínek je zřejmé, že někteří nuceně uvízli v Sovětském svazu až do poloviny padesátých let.

Historický úvod k druhé kapitole, nazvané „Vyhnaní a uprchlíci z nacistického tábora v Zarzecze u Niska nad Sanem“, vystihuje dobové souvislosti prvních transportů Židů z českých zemí a líčí takzvanou Akci Nisko jako počátek realizace nacistických plánů na germanizaci dobytých území. Poté co německé vedení změnilo priority a soustředilo se na odstranění židovského obyvatelstva z Varšavy a západního Pruska, byla „Akce Nisko“ zrušena, vězni z tábora u Niska byli vyhnáni a přinuceni přejít hranici do Sovětského svazu (přičemž mnozí z tábora sami uprchli), kde je postihl stejný osud jako ostatní uprchlíky.

Autoři odhadují počet československých Židů v této skupině na tisíc osob.

Také třetí kapitola „Uprchlíci z území předválečného Československa anektovaného Maďarska“ má dobře podaný historický kontext. Autoři na jejím začátku přehledně a jasně popisují situaci na Podkarpatské Rusi koncem třicátých let, zachycují pestré národnostní složení tohoto regionu a maďarskou politiku vůči němu, nastiňují základní rysy tamních vztahů mezi Rusíny, Ukrajinci, Poláky, Maďary a Židy. Pozornost přitom věnují zvláště postojům komunistů, ukrajinských a rusínských nacionalistů a židovské menšiny. Její původně celkem pozitivní postoj k nastolení maďarské vlády se změnil s tím, jak se zostřovala maďarizace a narůstal antisemitismus, což se plně projevilo přijetím zákona z 29. května 1938, který židovské obyvatelstvo výrazně diskriminoval. Autoři nezapomínají ani na službu v organizaci Levente, která byla pro nemaďarskou mládež povinná a sloužila jako nástroj pěstování její oddanosti k Maďarsku.

Za těchto okolností se mnohým jevil jako kýžená záchrana únik do Sovětského svazu, jenž byl navíc usnadněn horským terénem Karpat i blízkostí státní hranice po sovětské okupaci východního Polska. Touto únikovou trasou procházeli uprchlíci z Maďarska, Protektorátu Čechy a Morava, Rumunska a Slovenska, mezi nimiž bylo velké procento osob židovského původu, komunistů a sociálních demokratů. Jak autoři výstižně ukazují, kromě bezprostředního ohrožení byla řada z nich vedena sympatiemi k Sovětskému svazu, v nichž se mísily vlastní iluze, (pro)sovětská propaganda a neznalost skutečných poměrů. Autoři odhadují počet uprchlíků z Podkarpatské Rusi do Sovětského svazu na pět a půl tisíce osob, včetně asi čtyř stovek žen a šesti set čtyřiceti Židů. Tyto souhrnné údaje autoři podrobněji rozepisují, přičemž vycházejí ze svého výzkumu v nově otevřených fondech Lidového

komisariátu vnitra (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl* – NKVD) v archivech v Zakarpatské oblasti Ukrajiny.

Poslední kapitola „Dezertéři z pomocných pracovních jednotek maďarské armády a váleční zajatci v internačních táborech“ pojednává o skupině zajatců, o jejichž existenci je u nás nejmenší povědomost. Byly to osoby, které byly nasazeny na frontě proti Sovětskému svazu a během válečných operací na jeho území padly do zajetí nebo které zběhly z maďarského vojska. O složitosti jejich situace a o pekle, kterým museli projít, se dovídáme především díky úvodní studii k této kapitole. Autoři vysvětlují, že vojenská služba byla povinná na všech územích anektovaných Maďarskem a týkala se i Židů. Zpočátku i oni sloužili v pravidelných jednotkách, postupně však proti nim narůstaly restriktce. Po druhé vídeňské arbitráži v srpnu 1940 byli noví rekruti zařazováni do pomocných oddílů a v srpnu 1941 tam byli povoláni všichni, i stávající vojáci židovského původu. Autoři odhadují, že jich bylo asi sto tisíc, z toho zhruba polovina byla po útoku Německa na SSSR odvelena na frontu. Zde byli *de facto* nasazeni do boje po boku třetí říše, která přitom Židy plánovitě a v masovém měřítku vyhlazovala. Židovští příslušníci pomocných oddílů byli vystaveni na frontě mimořádně krutým podmínkám, s nimiž autoři na několika stručných, avšak výmluvných příkladech seznamují. Po likvidačním zacházení za strany maďarských velitelů je v zajetí čekaly vražedné podmínky v Gulagu. Dvořák s Hradilkem uvádějí, že z pěti set čtyřiceti tisíc osob židovského původu nasazených na východní frontě jich osmdesát procent zemřelo na útrapy válečných operací a sovětského zajetí.

Historické statě v jednotlivých kapitolách jsou napsány přesvědčivě, i na celkem malém prostoru byli autoři schopni výstižně zachytit různé aspekty dané problematiky a jejich pohled není v žádném smyslu černobílý. Neopomněli například upozornit na ohromné ztráty sovětského civilního obyvatelstva i válečných zajatců během německé invaze. Rozepisují se ale také o deportacích z Maďarska v závěru války i těsně po ní, kdy jen z Budapeště bylo odvečeno do Sovětského svazu asi sto tisíc osob. Z Dvořákova a Hradilkova výkladu jasně vyplývá, že Sověti nerozlišovali nuceně nasazené osoby v nepřátelských jednotkách od příslušníků pravidelné armády a že s židovskými zajatci v táborech nakládali v zásadě jinak než s ostatními skupinami. To ovšem neznamenal, že by přitom zcela vymizely různé projevy „tradičního“ antisemitismu. Na druhé straně se židovští vězni mohli setkat s lepším přístupem, pokud narazili v řadách sovětských orgánů také na Židy, a jak autoři dokládají, pomáhala jim často i jejich víra nebo vzdělání, například lékařské.

Na úvodní studii v každé kapitole navazují vzpomínky pamětníků. Je jich celkem jednadvacet a každé svědectví uvozuje dobře zpracovaný životopis dotyčného. Všechna svědectví jsou velmi silná a po přečtení knihy zanechávají hluboký dojem. Někteří uprchlíci se dostali do nemilosrdného soukolí v chlapeckém věku, a když jako ještě nedospělí – ve svých patnácti letech – v Buzuluku vstoupili do formující se československé východní armády, měli již za sebou několik let v pracovních koloniích Gulagu. To byl případ Sigmunda Hladíka (narozeného roku 1927), který byl zadržen orgány NKVD v Pobaltí, kam se jeho rodina kočovných artistů uchýlila ve snaze zachránit se před nacisty. Tento osud s ním sdílel i Hanuš

Rosenbaum (Hanan Ron, narozen 1928), který pak po válce emigroval do Izraele, jako zaměstnanec ministerstva zahraničních věcí židovského státu působil na různých místech v zahraničí a nakonec přešel do služeb Mosadu. Pohnutý byl život Kurta Bihellera (narozen 1921), z jehož rodiny dvaadvacet příslušníků zahynulo v nacistických vyhlazovacích táborech. Jako mnozí jiní byl zatčen orgány NKVD ve Lvově, z Gulagu se dostal „via Buzuluk“, účastnil se bojů ve Svobodově armádě, oženil se s příslušnicí vojenské jednotky a po válce působil ve vysokých armádních funkcích, mimo jiné jako vojenský atašé v Bukurešti. V padesátých letech byl perzekvován, po rehabilitaci působil v Dozorčí komisi neutrálních států v Koreji (to již pod jménem Karel Borský) a po pádu komunismu byl vyznamenán prezidentem Václavem Havlem. Velmi silný příběh vypráví Fred Morgenstern (narozen 1922), který zažil útrapy pověstného tábora v Magadanu v Kolymské oblasti na Dálném východě, poté bojoval u Sokolova a po válce se úspěšně vypracoval ve Spojených státech, nebo medik Marek (Mordechaj) Neuer (narozen 1904), který prošel tábory Gulagu v arktických oblastech Ruska i v pouštích Uzbekistánu, prodělal tyfus a nakonec se stal lékařem ve Svobodově armádě.

Je těžké vybírat ze zaznamenaných výpovědí konkrétní případy, o jejich působivosti se může každý čtenář sám přesvědčit. Nelze ale nezmínit pamětníka ze zcela opačné strany politického spektra, s jehož svědectvím se rovněž v knize setkáme. Jeho jméno je na rozdíl od ostatních známé, ovšem velmi nechvalně. Jde o Karla Vaše (1916–2012), jehož komunistickým přesvědčením neotřásl ani pobyt v Gulagu, spolupracovníka NKVD a zástupce přednosty Obranného zpravodajství Bedřicha Reicina, který se po únoru 1948 jako vyšetřující soudce Státního soudu v Praze a referent Státní prokuratury v Praze podepsal na popravě generála Heliadora Píky a odsouzení desítek dalších osob k trestu smrti nebo dlouholetého žaláře.

Autoři čerpali z rozhovorů s pamětníky pořízených pro tuto knihu a z dosud nepublikovaných svědectví zaznamenaných dříve, která jsou uložena v různých institucích v České republice i v zahraničí.³ Jelikož je kniha zaměřena na židovské uprchlíky z Československa, kteří byli uvězněni v Gulagu, museli autoři vynaložit mimořádné úsilí, aby shromáždili jejich výpovědi roztroušené mezi stovkami až tisíci jiných svědectví, která se týkají židovských osudů za války. Ohromný rozsah těchto databází ukazuje například projekt Nadace šoa (*Shoah Foundation*), na nějž odkazují Dvořákem s Hradilkem – jedná se o dvaapadesát tisíc nahrávek pamětníků z šestapadesáti zemí; z nich 4613 svědectví bylo pořízeno s osobami původem z Československa, z čehož je pouze jednatřicet záznamů o sovětských represích a Gulagu.

U výpovědí pamětníků, které pořídili přímo autoři knihy, je pak třeba ocenit jednak kvalitu kladených otázek, které přispěly k historické hodnotě těchto

3 Jedná se o Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation v Centru vizuální historie Malach při Univerzitě Karlově v Praze, Archiv Jad Vašem (*Yad Vashem Archives*) v Jeruzalémě, Archiv Židovského muzea – oddělení pro dějiny šoa, rozhovory Skupiny orální historie Ústavu pro studium totalitních režimů a Archiv Pamět národa, který je klíčovým projektem neziskové organizace Post Bellum.

svědectví, a také jejich pečlivé ediční zpracování. Autoři si přirozeně uvědomují, že orální svědectví jsou vždy subjektivní, a upozorňují na nutnost kritického přístupu k tomuto druhu pramenů. V současné době však obor orální historie již významně pokročil a opírá se o specifické metody pramenné kritiky, s nimiž jsou autoři obeznámeni. Soubor takto profesionálně a zároveň citlivě zpracovaných svědectví, jak je podává kniha *Židé v Gulagu*, má mimořádnou naléhavost a některé drastické vzpomínky, například Ludvíka Kellnera na tábor Chrenovoje, nelze vymazat z paměti.

Výzkum, který autoři knihy Jan Dvořák a Adam Hradílek uskutečnili, byl pojat široce a komplexně.⁴ Podnikli rozsáhlé studium v řadě archivů v České republice, na Ukrajině i v Ruské federaci, počínaje Moskvou a konče místními archivy v odlehlých končinách na území bývalého Sovětského svazu. Velmi užitečné bylo využití rezortních státních archivů Bezpečnostní služby Ukrajiny (*Služba bezpečky Ukrajiny*) v Kyjevě, Lvově a Užhorodu, jakož i fondů Ruského státního vojenského archivu (*Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv*) v Moskvě. Domnívám se však, že autoři měli přihlédnout i k pramenům Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze a k archivům slovenským. Dále čerpali z tištěných i rukopisných vzpomínek, ze statistik, soupisů a přehledů vydaných na Ukrajině a z internetových zdrojů. Svůj výzkum podložili také odpovídající odbornou bibliografií. Mezi uvedenými tituly bych jen přivítala i studie maďarské, které zde chybějí, byť s pojednávaným tématem úzce souvisejí. V současné době jsou často dostupné v angličtině, takže jazykovou bariéru je možné obejít.

Kniha *Židé v Gulagu* je vybavena anglickým a ruským resumé, obsahuje přehled použitých zkratk a důležitý je i seznam zkratk táborů Gulagu. Poznámkový aparát je zpracován nanejvýš účelně. Svazek je velmi dobře vypraven po grafické stránce, co do kvality papíru a tisku. Úroveň reprodukce dobových fotografií a písemností je vynikající. Dokumenty, u nichž lze předpokládat, že původně byly psány na nekvalitním papíře a často tužkou, jsou přetištěny skvěle.

Publikovaná kniha je výsledkem mnohaleté práce a vyšla díky podpoře Nadačního fondu obětem holocaustu, hrazeného z dotace Ministerstva kultury ČR. Její hodnota spočívá nejen v tom, že důstojně a přitažlivě zpracovává poměrně specifické téma

4 Zde je namístě zmínit, že jejich publikace je součástí širšího projektu, který mapuje historii represí československých občanů a krajanů v SSSR. Tuto vazbu názorně podtrhuje i jednotná grafická úprava všech knižních svazků vzešlých z projektu. (Srv. DVOŘÁK, Jan – FORMÁNEK, Jaroslav – HRADÍLEK, Adam: *Čechoslováci v Gulagu: Životní osudy krajanů postižených politickými represemi v Sovětském svazu*. Praha, Česká televize – Ústav pro studium totalitních režimů 2017; TÍŽ: *Čechoslováci v Gulagu*, sv. 2 a 3: *Příběhy krajanů popravených či vězněných v Sovětském svazu*. Praha, Česká televize – ÚSTR 2018 a 2019.) Na základě uvedeného výzkumu vznikl v roce 2017 také trojdílný dokumentární film České televize *Čechoslováci v Gulagu*, jehož režisérkou a scenáristkou je Marta Nováková. Ke složitě poválečné repatriaci perzekvovaných československých občanů ze Sovětského svazu viz POLIŠENSKÁ, Milada: *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945–1953*. Praha – Bratislava, Libri – Ústav paměti národa 2006; TÁŽ: *Czechoslovak Diplomacy and the Gulag: Deportation of Czechoslovak citizens to the USSR and the negotiation for their repatriation, 1945–1953*. Budapest – New York, Central European University 2015.

Židů z Československa perzekvovaných v Sovětském svazu, které bylo doposud stranou soustředěného výzkumu. V širším kontextu je i důležitým doplněním znalostí k dějinám pomnichovského Československa, Protektorátu Čechy a Morava, Slovenského státu a Podkarpatské Rusi právě tak jako dosud málo známých momentů druhé světové války na sovětském území.